

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Franse woorden in het Nederlands: een corpusanalyse van de lexicale invloed van het Frans op het Nederlands, 1500-1900

Assendelft, B.M.E.; Rutten, G.J.; Wal, M.J. van der

Citation

Assendelft, B. M. E., Rutten, G. J., & Wal, M. J. van der. (2023). Franse woorden in het Nederlands: een corpusanalyse van de lexicale invloed van het Frans op het Nederlands, 1500-1900. *Tijdschrift Voor Nederlandse Taal- En Letterkunde*, 139(2/3), 160-179.
doi:10.5117/TNTL2023.2/3.003.ASSE

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3642380>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Fransen woorden in het Nederlands

*Een corpusanalyse van de lexicale invloed van het Frans op het Nederlands,
1500-1900*

Brenda Assendelft
Universiteit Leiden
b.m.e.assendelft@hum.leidenuniv.nl

Gijsbert Rutten
Universiteit Leiden
g.j.rutten@hum.leidenuniv.nl

Marijke van der Wal
Universiteit Leiden
m.j.van.der.wal@hum.leidenuniv.nl

Abstract

This contribution focuses on lexical changes that took place in Dutch up to and including the nineteenth century under the influence of French, with a particular focus on the eighteenth century. The analysis is based on the Language of Leiden (LOL) corpus, which is specifically built to trace French influence on Dutch. The corpus contains Dutch textual materials from the sixteenth to the nineteenth centuries, originating from seven social domains important in the history of Leiden. The paper traces lexical borrowings from French through time and across social domains.

Keywords: lexical borrowings; French loan words; historical sociolinguistics; city of Leiden; social domains

1 Inleiding

Het Nederlandse taalgebied grenst in het zuiden al eeuwenlang aan het Franse taalgebied, wat taalcontact betekent voor de sprekers uit beide gebieden. Door dit taalcontact hebben zowel het Nederlands als het Frans

elementen uit de andere taal overgenomen. Zo zijn in het Nederlands woorden terechtgekomen als *plaats*, *dansen* en *precies*, die aan het Frans ontleend zijn. Volgens Van der Sijs (2009: 196) vinden ruim 4600 woorden uit de Nederlandse woordenschat hun oorsprong in het Frans, waarmee het Frans de belangrijkste brontaal van leenwoorden is voor het Nederlands. Naast lexicale elementen heeft het Nederlands ook morfologische elementen aan het Frans ontleend, waaronder enkele tientallen suffixen als *-age* (bijv. *lekkage*), *-iet* (bijv. *mennoniet*) en *-eren* (bijv. *waarderen*) en zelfs van morfosyntactische elementen als de betrekkelijke voornaamwoorden *dewelke* en *hetwelk* en de tegenwoordig-deelwoordconstructie (*zijnde*, *hebbende* etc.) wordt geclaimd dat deze door het Frans zijn beïnvloed (zie bijv. Van den Toorn e.a. 1997: 412; Van der Horst 2008: 1150). Sinds de zestiende eeuw ontwikkelde zich een sterk discours tegen de vermeende verfransing, dat een piek kende in de achttiende eeuw en tijdens de Franse Tijd. Dit anti-Franse discours had betrekking op de vorm van de taal, en dan met name de Franse leenwoorden, maar ook op de keuze voor het Frans in domeinen waar het Nederlands ook gebruikt kon worden en op algemenere culturele modellen van het monarchisme en de aristocratie van de Franse tegenover het republicanisme en het mercantilisme van de cultuur van de Noordelijke Nederlanden (Rutten, Vosters & Van der Wal 2015: 148-149; Kloek & Mijnhardt 2001: 76-77). Dit verzet tegen de invloed van de Franse taal past in een bredere vrees voor de invloed van de Franse cultuur – naast de taal bijvoorbeeld ook op het gebied van omgangsvormen en mode – die zich sinds de zestiende eeuw in de Nederlanden ontwikkelde (Frijhoff 1989: 593-594).

Er bestaan uitgebreide overzichten van de lexicale en morfologische elementen die het Nederlands aan het Frans heeft ontleend (bijv. Salverda de Grave 1906; Van der Sijs 2002), maar tot nu toe is er weinig empirisch onderzoek gedaan naar het daadwerkelijke gebruik van deze elementen in het Nederlands door de eeuwen heen. Rutten, Vosters & Van der Wal (2015), Rutten & Vosters (te verschijnen) en Stevens (2019) zijn de enige studies die vanuit historisch-sociolinguïstisch perspectief het gebruik van uit het Frans afkomstige suffixen in het Nederlands bestuderen. Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) doen dit voor laat-achttiende- en vroeg-negentiende-eeuwse privébriefen, Rutten & Vosters (te verschijnen) voor laat-zeventiende- en laat-achttiende-eeuwse privébriefen en zakelijke brieven, en Stevens (2019) voor vroeg-negentiende-eeuwse privébriefen. Naast het suffixonderzoek heeft Stevens (2019) ook een inventarisatie gemaakt van Franse leenwoorden in haar brieven corpus. De drie studies richten zich echter op specifieke periodes in de geschiedenis van het Nederlands en alleen op brieven, waardoor de ontwikkeling in het gebruik van Franse elementen in het Nederlands over

een langere periode en in verschillende domeinen van de samenleving niet duidelijk wordt.

In deze bijdrage wordt het gebruik van Franse leenwoorden in de geschiedenis van het noordelijke Nederlands onderzocht.¹ Dit wordt gedaan aan de hand van een corpusstudie met het *Language of Leiden*-corpus, dat speciaal is gebouwd om de invloed van het Frans op het Nederlands te onderzoeken en de nadre periode van 1500 tot 1900 bestrijkt. Met dit leenwoordenonderzoek willen we nagaan wat de precieze invloed van het Frans op het Nederlands is geweest, of er sprake is van een ‘verfransing’ van het noordelijke Nederlands, en in welke periode deze dan het sterkst zou zijn geweest.

Afbeelding 1. *Leydse Courant* uit 1724. Bron: Delpher.

Op basis van dit artikel is als volgt. In paragraaf 2 wordt de historische context van het Nederlands-Franse taalcontact in Nederland toegelicht. Vervolgens komt in paragraaf 3 de onderzoeksmethode aan bod, waarin we ingaan op de precieze opbouw van het *Language of Leiden*-corpus en op de zoekmethode waarmee de leenwoorden uit dit corpus zijn gehaald.

Op basis van dit artikel is als volgt. In paragraaf 2 wordt de historische context van het Nederlands-Franse taalcontact in Nederland toegelicht. Vervolgens komt in paragraaf 3 de onderzoeksmethode aan bod, waarin we ingaan op de precieze opbouw van het *Language of Leiden*-corpus en op de zoekmethode waarmee de leenwoorden uit dit corpus zijn gehaald.

1 Zie voor een vergelijkbare studie naar Franse leensuffixen Assendelft, Rutten & Van der Wal te verschijnen. Dit onderzoek wordt ook kort besproken in paragraaf 2.3 hierna.

De resultaten van het corpusonderzoek worden besproken in paragraaf 4, waarbij speciale aandacht zal worden geschonken aan de resultaten van het achttiende-eeuwse deel van het corpus. De conclusie en discussie volgen in paragraaf 5.

2 Nederlands-Frans taalcontact in de Nederlanden

2.1 De historische taalcontactsituatie

De taalgrens tussen het Nederlands en het Frans, en daarmee tussen het Germaanse en het Romaanse taalgebied, loopt door de streek die historisch gezien bekend staat als de Zuidelijke Nederlanden. De contacten tussen beide taalgebieden op het terrein van politiek, handel en persoonlijke aangelegenheden gaan ver terug. Grote gebieden in zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden stonden vanaf het einde van de veertiende tot het einde van de vijftiende eeuw onder het bewind van de Franstalige hertogen van Bourgondië. Na het Bourgondische volgde het Habsburgse bewind, waarin het Frans ook gebruikt werd als taal van het centrale bestuur. In de Noordelijke Nederlanden werd het Frans in de tweede helft van de zestiende eeuw echter langzaam maar zeker vervangen door het Nederlands, toen dit deel van de Lage Landen de onafhankelijke Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden werd (Van der Wal 1994). Ten tijde van de Republiek bleef het Frans wel de internationale diplomatieke taal en handelstaal (Frijhoff 2015: 116). Van 1795 tot 1815, tijdens de Franse Tijd, waren de Noordelijke Nederlanden een vazalstaat van Frankrijk en na de inlijving vormden zij, evenals de Zuidelijke Nederlanden, een integraal deel van het Franse keizerrijk.

In de geschiedenis van de Nederlanden zijn er dus diverse perioden waarin er sprake was van een Franstalig bewind, maar naast deze bestuurlijke invloed en de dominante positie van het Frans in de diplomatie en handel waren er ook intensieve sociale en culturele contacten tussen de Nederlandse en Franse taalgebieden. Zo'n sociale contactsituatie vormen de migratiegolven vanuit Franssprekende gebieden in het zuiden naar Nederlandssprekende gebieden in het noorden. Vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw vestigden religieuze en economische vluchtelingen zich in de Noordelijke Nederlanden, vooral in de provincies Holland en Zeeland (Frijhoff 2003: 128-134). Veel plaatsen groeiden hard door deze immigratie, waaronder ook Leiden, de stad die in deze bijdrage centraal staat. De specifieke migratiegeschiedenis van Leiden, waarbij ook veel Franstalige migranten waren betrokken, maakt Leiden een interessante

bron voor onderzoek naar de invloed van het Frans op het Nederlands (zie ook paragraaf 2.3).

Een groot aantal vluchtelingen afkomstig uit Franssprekende gebieden in de Zuidelijke Nederlanden en het noorden van Frankrijk was protestants en deze hugenoten zetten zogeheten Waalse kerken op in de Noordelijke Nederlanden. In 1640 zouden er zo'n 25 van dit soort gemeentes zijn geweest en ongeveer 35 Waalse predikanten (Frijhoff 2003: 132). Ook werden tientallen Franse scholen opgericht (Dodde 2020: 99-101). Met de tweede migratiegolf van hugenoten, die volgde op de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, kwamen weer tienduizenden Franssprekende vluchtelingen naar de Noordelijke Nederlanden (Frijhoff 2003). De culturele contacten tussen de Nederlanden en Frankrijk en de positie van de Nederlanden in de internationale Republiek der Letteren werden versterkt door de vele hugenootse drukkers, schrijvers, journalisten en boekverkopers die zich hier vestigden. Een bekend voorbeeld is de *Gazette de Leyde*, die werd geproduceerd door leden van de, uit Bergerac afkomstige, familie Luzac. Deze *Gazette* ontwikkelde zich met name in de tweede helft van de achttiende eeuw tot een belangrijke Franstalige krant die veel lezers vond in Frankrijk en onder Franssprekenden in de rest van Europa (Popkin 1989).

2.2 (Socio)linguïstische effecten van Nederlands-Frans contact

De vele situaties waarin het Nederlands en Frans contact hebben gehad, zowel op politiek, economisch, sociaal als op cultureel gebied, hebben ook effect gehad op de taal. In de oudste Middelnederlandse bronnen worden al veel leenwoorden uit het Oudfrans en Middelfrans aangetroffen, zoals *leveren* van Frans *leverir* en *plaats* van Frans *place*, die al voorkomen in dertiende-eeuwse teksten (*Etymologiebank* 2010).

Van der Sijs (2002: 214) inventariseert de opname van woorden uit het Frans, en ook uit andere talen, in het Nederlands vanuit een diachroon perspectief op basis van etymologische woordenboeken en andere woordenboeken die de vroegst bekende attestaties van leenwoorden vermelden. De resultaten laten zien dat Franse leenwoorden ten minste vanaf de dertiende en tot in de twintigste eeuw worden ontleend. Tussen 1200 en 1500 zijn minder dan 400 Franse leenwoorden per eeuw in het Nederlands terechtgekomen. In de zestiende en zeventiende eeuw neemt dit aantal toe tot ongeveer 700 woorden per eeuw, om in de achttiende eeuw in te zakken tot 446 leenwoorden, met vervolgens een enorme toename tot 1382 leenwoorden die in de negentiende eeuw zouden zijn ontleend aan het Frans. In de twintigste eeuw is er dan weer een afname tot 487 woorden. Een verklaring die Van der Sijs (2002: 234) geeft voor de piek van het aantal

ontleende woorden in de negentiende eeuw is dat er wat tijd overheen ging voor leenwoorden in teksten en woordenboeken werden gebruikt na de Franse Tijd.

De Franse invloed op het Nederlands gaat echter verder dan alleen het lexicon: ook morfosyntactische patronen zouden zijn beïnvloed door het Frans. Behalve het in paragraaf 1 genoemde frequente gebruik van de relativa *hetwelk* en *dewelke* en van tegenwoordig-deelwoordconstructies in het Vroegnieuwlands en Nieuwnederlands, zou de ogenschijnlijke toename in het gebruik van de conjunctief in die tijd tot stand zijn gekomen onder invloed van het Frans (De Vooy 1970: 135; Van den Toorn e.a. 1997: 405). Bovendien heeft het contact met het Frans verschillende affixen aan het Nederlandse morfologische systeem toegevoegd. Van der Wal & Van Bree (2014: 174) geven aan dat de Nederlands-Franse contactsituatie al intens moet zijn geweest in de middeleeuwen aangezien verschillende van oorsprong Franse suffixen zoals *-ier*, *-age* en *-ie* in het Middelnederlands met Germaanse stammen worden gebruikt. In de huidige bijdrage zal echter niet op deze morfologische en morfosyntactische kwesties worden ingegaan, maar alleen op de leenwoorden.

De dominantie van het Frans in domeinen als diplomatie en handel en de toename van het gebruik van het Frans in bijvoorbeeld kranten laat het belang van taalkeuze zien.² In verschillende sociale domeinen stonden het Nederlands en het Frans, en in geleerde kringen ook het Latijn, in competitie met elkaar. Er werden veel Franse scholen gesticht in de Nederlanden, die vooral bedoeld waren voor de middenklassen (de kinderen van bijvoorbeeld winkeliers, leraren en ambtenaren), terwijl de Nederlandse scholen voor de lagere klassen waren en de Latijnse scholen voor de hogere klassen (Dodde 2020). Het Frans groeide ook uit tot een internationale cultuurtaal voor de aristocratische en geleerde kringen in heel Europa, en daarmee ook in Nederland (Rjéoutski, Argent & Offord 2014; Frijhoff 2015; Offord, Rjéoutski & Argent 2018). Studies die de geschiedenis van de leescultuur onderzoeken en die gebaseerd zijn op inventarissen van openbare bibliotheken en privécollecties, leesgenootschappen en boekwinkels laten zien dat Franse (en Latijnse) boeken met name in de betere kringen beschikbaar waren (Kebulsek 1997; Streng 2008; De Vries 2011). Historische studies naar taalgebruik bij individuen en in families tonen aan dat met name in de achttiende en negentiende eeuw het Frans ook werd gebruikt in egodocumenten als brieven en dagboeken (Ruberg 2005; Van Strien-Chardonneau & Kok-Escalte 2016; Van Strien-Chardonneau 2018).

2 Zie ook de bijdrage van Krogull, Puttaert & Rutten in dit themanummer.

2.3 Onderwerp van deze bijdrage

Er bestaan weinig empirische studies naar de invloed van het Frans op het Nederlands die gebaseerd zijn op representatieve corpora. Vaak richten studies zich op taalkeuze (bijv. Ruberg 2005; Van Strien-Chardonneau 2018; Kessels-Van der Heijde 2015), waarbij niet zelden slechts een persoon of een beperkt aantal individuen of families centraal staan. Bij het eerste kwantitatieve corpusonderzoek (Rutten, Vosters & Van der Wal 2015) dat aan het Frans ontleende suffixen heeft onderzocht, kwam regionale variatie in de frequentie van leensuffixen aan het licht. Daarom hebben we de regionale factor buiten beschouwing gelaten in de huidige studie naar Franse invloed op het Nederlands door ons te richten op één stad: Leiden. Leiden groeide explosief in de Vroegmoderne tijd van circa 10.000 inwoners aan het einde van de zestiende eeuw tot 55.000 aan het einde van de zeventiende eeuw (Noordam 2003: 45). Vooral aan het einde van de zestiende en in de eerste helft van de zeventiende eeuw was een groot deel van de bruiden en bruidegoms die in Leiden trouwden afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, inclusief Franssprekende gebieden, met een piek van 53,7% aan het einde van de zestiende eeuw (Lucassen & De Vries 2001: 29, 40). Naast een cultuurtaal die in bepaalde elite kringen werd gesproken en een functionele taalkeuze voor kooplieden en diplomaten was het Frans dus ook een taal die werd gesproken door grote groepen immigranten. Vanwege de Franstalige achtergrond van veel immigranten die zich in Leiden vestigden, hebben we ervoor gekozen om het onderzoek op deze stad te richten. Daarnaast is er veel materiaal aanwezig in de archieven in Leiden, waardoor het mogelijk was om een representatief corpus op te bouwen.

In Assendelft, Rutten & Van der Wal (te verschijnen) hebben we in navolging van Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) de aanwezigheid van Franse leensuffixen onderzocht in een specifiek voor dit onderzoek gebouwd corpus met historische teksten: het *Language of Leiden*-corpus. Hieruit kwam naar voren dat het aantal leensuffixen toeneemt van de zestiende tot en met de eerste helft van de achttiende eeuw en vervolgens weer afneemt in de tweede helft van de achttiende en met name in de negentiende eeuw. In de huidige bijdrage richten we ons op de aanwezigheid van Franse leenwoorden in dit corpus (zie paragraaf 3). Dit is hiermee het eerste empirische, diachrone onderzoek naar Franse leenwoorden in het Nederlands op basis van een representatief corpus. De vraag hierbij is of hetzelfde beeld dat uit het suffixonderzoek naar voren kwam ook bij de leenwoorden te zien is. Het onderzoek van Van der Sijs (2002) naar de ontleening van Franse leenwoorden per eeuw laat zien dat het aantal geleende woorden afneemt in de achttiende eeuw en weer toeneemt in de negentiende eeuw (zie paragraaf 2.2 hierboven).

In dat licht zou het aantal leenwoorden in het *Language of Leiden*-corpus dus juist moeten toenemen in de negentiende eeuw en niet, zoals bij de suffixen het geval is, moeten afnemen.

3 Corpus en methode

3.1 Principes van het corpus

Om de historische invloed van het Frans op het Nederlands te onderzoeken, hebben we een corpus gebouwd met representatieve teksten uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw die een sterke connectie met de stad Leiden hebben. Aangezien de onderzoeksliteratuur (bijv. Haberland 2019: 397) suggereert dat taalcontact afhankelijk is van het sociale domein, hebben we domeinen geselecteerd die karakteristiek zijn voor Leiden. Het ontwerp van het *Language of Leiden*-corpus (hierna: LOL-corpus) is dus gebaseerd op twee onafhankelijke variabelen: periode en sociaal domein. Het LOL-corpus bestrijkt een periode van in totaal vierhonderd jaar, van 1500 tot 1899. Het feit dat we deze tijdspanne hebben gekozen voor het corpus betekent niet dat er geen Nederlands-Frans taalcontact was vóór 1500 of na 1899. Zoals in 2.1 ook al naar voren kwam, werd het Frans sinds de middeleeuwen gebruikt als handelstaal, als taal van diplomatie en in het bestuur. De tekstbronnen die van vóór de zestiende eeuw dateren representeren echter slechts een klein deel van de sociale domeinen die in het huidige onderzoek worden meegenomen. De reden om 1899 als einddatum te kiezen is dat het belang van het Frans als lingua franca in Europa in de loop van de negentiende eeuw begon af te nemen. Het Engels en Duits namen de positie van het Frans als belangrijke internationale taal langzaam maar zeker over (Argent, Rjéoutski & Offord 2014: 1).

Om de diachrone ontwikkelingen van het gebruik van Franse elementen in het Nederlands te kunnen onderzoeken is de totale periode van vierhonderd jaar opgedeeld in acht perioden van vijftig jaar: 1500-1549, 1550-1599, 1600-1649, 1650-1699, 1700-1749, 1750-1799, 1800-1849 en 1850-1899. Dit is gedaan om het corpus zo gedetailleerd mogelijk te maken en tegelijkertijd rekening te houden met de beschikbaarheid van teksten. Kleinere perioden dan vijftig jaar zouden tot veel lege cellen leiden in de algehele corpusopbouw.

De tweede onafhankelijke variabele van het LOL-corpus is sociaal domein. Een sociaal domein is een bepaald sociale setting, zoals familie, vrienden, school, kerk, openbaar bestuur, werk of literatuur (Ehala 2019: 536). Voor elk domein bestaat er een verwachting bij taalgebruikers over de rolverdeling, de setting en de onderwerpen waarover gecommuniceerd wordt binnen dat

domein, waardoor domeinen van elkaar onderscheiden kunnen worden (Haberland 2019: 399). Het concept van sociaal domein onderscheidt zich van dat van genre of teksttype. Eén genre kan tot verschillende domeinen behoren (notulen van vergaderingen kunnen bijvoorbeeld onder het openbaar bestuur of de kerk vallen), maar binnen een domein kunnen ook verschillende genres worden gebruikt (onder het domein kerk kunnen bijvoorbeeld naast notulen ook preken en liederen vallen).

Het was ons doel om teksten uit sociale domeinen te kiezen die representatief zijn voor de geschiedenis van Leiden. Het uiteindelijke corpus omvat zeven sociale domeinen: Academisch leven, Economisch leven, Liefdadigheid, Literair leven, Privéleven, Publieke Opinie en Religieus leven. De keuze voor deze sociale domeinen is gebaseerd op andere, hedendaagse en historische, sociolinguïstische studies (Fishman 1972; Kessels-Van der Heijde 2002; Kessels-Van der Heijde 2015) en op studies over de geschiedenis van Leiden (Tjalsma 1978; Van Maanen & Groenveld 2003).

Er werd naar gestreefd om voor elke combinatie van een periode van vijftig jaar en een domein 5.000 woorden in het corpus op te nemen. Met acht perioden van vijftig jaar en zeven sociale domeinen zou dit uitkomen op een corpusomvang van 280.000 woorden in totaal.

3.2 Dataverzameling

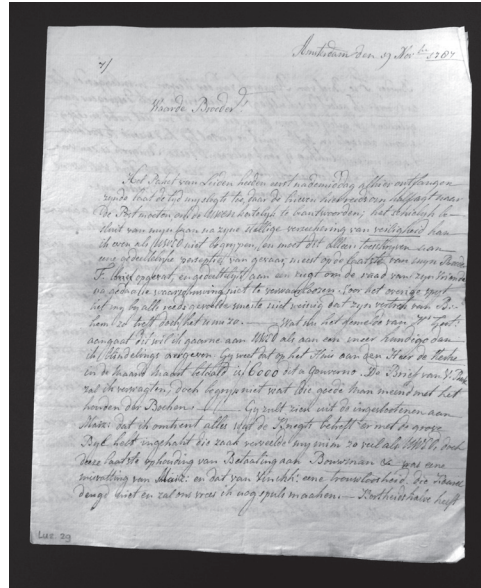
Bij de selectie van de teksten voor het corpus is rekening gehouden met een aantal criteria. Ten eerste was het, gezien het feit dat het corpus de taal van Leiden representeert, cruciaal dat alle teksten uit Leiden afkomstig waren. Bij de teksten waarvan de auteur bekend is, wat voor het LOL-corpus met name geldt voor het Privédomein en het Literaire domein, moest de scribent een sterke connectie met Leiden hebben en een aanzienlijk deel van zijn leven in Leiden hebben gewoond. Ten tweede wilden we voorkomen dat documenten van twee op elkaar volgende perioden te dicht bij elkaar zouden liggen in de tijd. Daarom hebben we ervoor gezorgd dat documenten uit het midden van een bepaalde periode kwamen, bijvoorbeeld van rond het jaar 1625 voor de periode 1600-1649, of dat de documenten gelijkmatig over de hele periode van vijftig jaar waren verdeeld. Ten derde wilden we voorkomen dat bepaalde teksten en scribenten oververtegenwoordigd zouden zijn. Daarom hebben we een maximum van 1.250 woorden per scribent per periode per domein aangehouden. Om de 5.000 woorden per periode per domein te halen moesten dus ten minste vier verschillende documenten, geschreven door vier verschillende auteurs, geselecteerd worden. Waar het anonieme documenten betrof zijn teksten van ten minste vier verschillende handen gebruikt.

Voor elk van de zeven domeinen die in het corpus zijn gerepresenteerd zijn één of, in het geval van het Economisch domein, twee genres gekozen waaruit documenten werden geselecteerd. Deze keuze was gebaseerd op de beschikbaarheid van materiaal in de archieven. Voor het Academisch domein hebben we notulen gebruikt van de bestuursvergaderingen van de Universiteit Leiden. Het Economisch domein is in het corpus gerepresenteerd door middel van resoluties en ordonnanties van het stadsbestuur die betrekking hadden op de economische activiteiten in de stad en door middel van verzoekschriften van arbeiders en bedrijven aan het stadsbestuur. Voor het Liefdadigheidsdomein hebben we gekozen voor testamenten waarin individuele Leidenaren (een deel van) hun erfenis nalaten aan liefdadigheidsorganisaties. We hebben toneelstukken gebruikt voor het Literaire domein en privébrieven voor het Privédomein. Publieke Opinie bevat krantenberichten van Leidse kranten en het Religieuze domein is gerepresenteerd door middel van notulen van kerkenraadsvergaderingen van een aantal protestantse kerken in Leiden.

Alle teksten waren te raadplegen in het stadsarchief van Leiden of bij de speciale collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek; enkele documenten uit het Privédomein en het Literaire domein zijn afkomstig uit archieven in Den Haag en Amsterdam. Alle documenten zijn gefotografeerd, diplomatisch getranscribeerd en opgeslagen als tekstfiles zodat ze digitaal doorzoekbaar zijn.

3.3 Overzicht van het corpus

Tabel 1 geeft een overzicht van het LOL-corpus met het aantal woorden per sociaal domein en per periode van vijftig jaar. De eerste kranten die in Leiden werden gepubliceerd zijn afkomstig uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, waardoor er voor het domein Publieke Opinie geen

Afbeelding 2. Brief van Emilie Fijnje-Luzac, 1787.
Bron: UBL Luzac 29.

bronnen beschikbaar zijn voor de eerste drie perioden van het corpus. De Universiteit Leiden werd gesticht in de tweede helft van de zestiende eeuw, dus teksten uit de eerste helft van de zestiende eeuw voor dit domein bestaan niet. Voor de drie domeinen Privé, Religie en Literatuur bleek het onmogelijk om geschikt materiaal te vinden voor de eerste helft van de zestiende eeuw. Het uiteindelijke corpus bevat door deze lege cellen 251.417 woorden.

Tabel 1. Overzicht van het *Language of Leiden*-corpus

Domein	Publieke opinie	Privé	Academie	Religie	Literatuur	Liefdadigheid	Economie
Genre	Kranten-artikelen	Brieven	Notulen	Notulen	Toneelstukken	Testamenten	Ordonnanties Verzoeken
1500–1549	n.v.t.	-	n.v.t.	-	-	5.027	5.072
1550–1599	n.v.t.	4.449	5.046	5.305	5.116	5.229	5.118
1600–1649	n.v.t.	5.114	5.124	5.259	5.138	5.131	5.276
1650–1699	5.053	5.032	5.177	5.128	5.143	5.111	5.314
1700–1749	5.111	5.421	5.025	5.153	5.183	5.082	5.189
1750–1799	5.095	5.116	5.067	5.128	5.112	5.290	5.212
1800–1849	5.084	5.145	5.160	5.258	5.173	5.114	5.100
1850–1899	5.088	5.038	5.157	5.271	5.194	5.037	5.052
	25.431	35.315	35.756	36.502	36.059	41.021	41.333

Totaal aantal woorden: 251.417

3.4 Zoekmethode en categorisering leenwoorden

Voor het leenwoordenonderzoek is niet gekozen voor een automatische zoekmethode, maar is het corpus handmatig doorgenomen om alle Franse leenwoorden te traceren. Automatische zoekopdrachten met bijvoorbeeld Franse leensuffixen, letters als *c* en *q* die karakteristieker zijn voor het Frans en minder voor het Nederlands, of een lijst met leenwoorden zouden een onvolledig resultaat hebben opgeleverd. In een pilot waarin teksten van twee tijdvakken per domein handmatig werden doorgenomen om de Franse leenwoorden eruit te filteren, bleek bovendien dat er zowel tussen de domeinen als binnen één domein tussen twee tijdvakken grote verschillen zaten in de specifieke leenwoorden die werden gebruikt. Als op basis van de leenwoorden in de pilot automatisch gezocht zou worden op deze leenwoorden in andere tijdvakken, zouden er dus veel leenwoorden gemist worden. Ook bleken er veel leenwoorden te zijn die geen suffix bevatten en

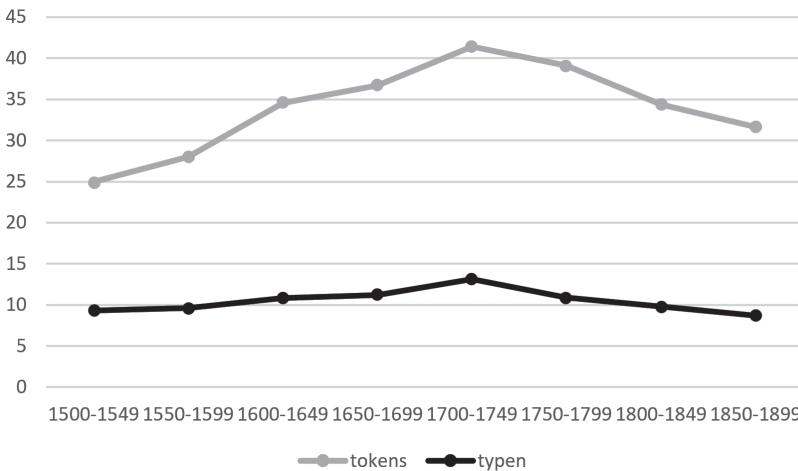
ook geen Franse letters als *c* en *q*. Daarom is voor de tijdrovende methode gekozen om alle leenwoorden handmatig uit het corpus te halen.

Om vast te stellen of een woord in het LOL-corpus uit het Frans komt of niet, is gebruikgemaakt van het WNT en de verschillende etymologische woordenboeken die zijn opgenomen in de *Etymologiebank*. Voor elk potentieel Frans leenwoord is in deze woordenboeken opgezocht of het Frans daadwerkelijk als brontaal voor dit woord wordt genoemd. Bij het woord *plezier* bijvoorbeeld staat zowel in het WNT als in alle woordenboeken in de *Etymologiebank* dat het ontleend is aan het Franse woord *plaisir*; dit is dus duidelijk een Frans leenwoord. Er zijn echter ook zeer veel woorden waarbij niet onomstotelijk vaststaat dat het woord uit het Frans afkomstig is. Over het woord *feest* bijvoorbeeld zeggen vijf etymologische woordenboeken dat het uit het Frans afkomstig is; twee geven aan dat het uit het Frans of uit het Latijn komt, en een woordenboek geeft alleen het Latijn als brontaal. Het WNT geeft alleen het Franse *fête* (Oudfrans *feſte*) als oorsprong. Het woord *feest* staat daarin zeker niet op zichzelf: ook over woorden als *familie*, *meester*, *staat*, *uur*, *advies*, *persoon* en vele meer bestaat in de etymologische woordenboeken geen consensus of het Frans de directe brontaal is voor het Nederlands (waarbij het Frans dit woord vaak al eerder zelf aan het Latijn heeft ontleend) of dat het woord direct uit het Latijn in het Nederlands is overgenomen. Ook is er een klein groepje woorden dat niet het Latijn als tweede mogelijke brontaal naast het Frans heeft, maar bijvoorbeeld het Engels (*conquest*) of Italiaans (*compliment*, *post*).

In de huidige leenwoordstudie is een onderscheid gemaakt tussen leenwoorden waarbij er overeenstemming is tussen de verschillende woordenboeken over de Franse oorsprong en leenwoorden waar de etymologie onzeker is en het leenwoord uit het Frans of uit een andere taal (vaak het Latijn) kan komen. De eerste groep leenwoorden is ondergebracht in de categorie 'zeker uit het Frans'; de tweede groep in de categorie 'mogelijk uit het Frans'. In principe zijn alle woorden die als Franse leenwoorden beschouwd kunnen worden meegenomen in het onderzoek, inclusief afleidingen en samenstellingen met Franse leenwoorden. *Plaats* is bijvoorbeeld een Frans leenwoord met Nederlandse afleidingen als *plaatsen* en (*ver*)*plaatsing* en samenstellingen als *bewaarplaats*. Al deze voorkomens zijn meegeteld bij de resultaten. Ook afgekorte leenwoorden zijn meegenomen, bijvoorbeeld *maj.* voor *majesteit* en *supp.* voor *suppliant*.

4 Resultaten

Er zijn in totaal 15.186 tokens uit het LOL-corpus gehaald: 8.767 woorden die aan het Frans zijn ontleend en 6.419 woorden die mogelijk uit het Frans maar

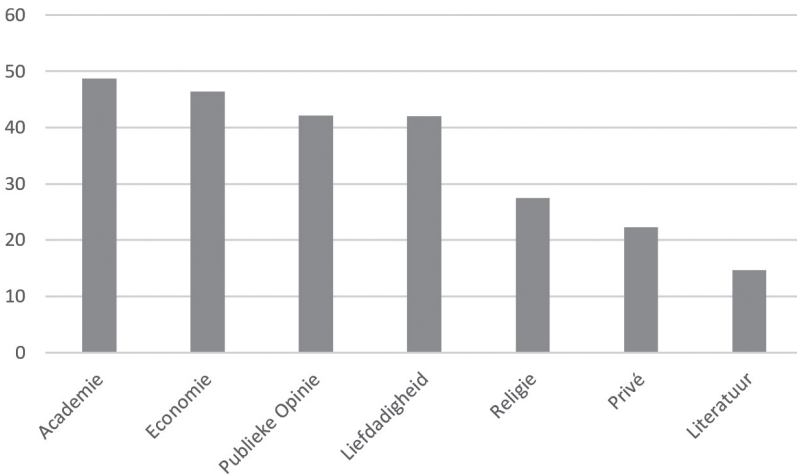

Figuur 1. Aantal Franse leenwoorden per 1.000 woorden per periode in het LOL-corpus.

mogelijk ook uit een andere taal afkomstig zijn. In deze bijdrage richten we ons alleen op de categorie leenwoorden waarvan zeker is dat die aan het Frans ontleend zijn.

Figuur 1 geeft allereerst het aantal Franse leenwoorden per 1.000 woorden per periode in het LOL-corpus. Naast de tokenfrequentie is ook de typefrequentie in deze grafiek opgenomen, waarbij elk lexicaal item slechts één keer per periode is meegeteld. Onder één lexicaal item zijn alle vormen gerekend die tot een lemma behoren zoals die ook in het woordenboek voorkomt. Dus de vormen *passeert*, *passeren*, *passerende*, *gepasseerd* etc. (inclusief spellingvarianten) zijn allemaal onder één type geschaard. Bij de berekening van de typefrequentie worden ook frequent voorkomende lexicale items dus slechts één keer meegeteld per periode, terwijl bij de tokenfrequentie alle voorkomens worden meegeteld, waardoor heel frequente woorden relatief veel invloed hebben op de tokenfrequentie. Door de type- en tokenfrequenties te vergelijken, kan dus worden bepaald in hoeverre de resultaten op basis van de tokenfrequentie worden beïnvloed door hoogfrequente woorden.

Figuur 1 toont een toename van het aantal leenwoordtokens vanaf de beginperiode van het corpus tot de eerste helft van de achttiende eeuw: het aantal leenwoorden per 1.000 woorden neemt toe van circa 25 in de periode 1500-1549 tot ruim 41 leenwoorden per 1.000 woorden in de periode 1700-1749. In de tweede helft van de achttiende eeuw en in de negentiende eeuw neemt

Figuur 2. Aantal Franse leenwoorden per 1.000 woorden per domein in het LOL-corpus.

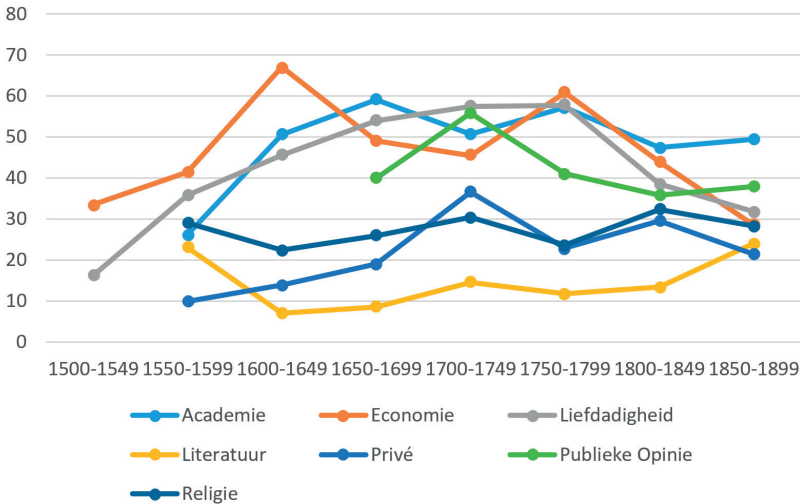
het aantal leenwoorden weer gestaag af tot bijna 32 leenwoorden per 1.000 woorden in de periode 1850-1899.

Bij de leenwoordtypen is eenzelfde diachrone toe- en afname te zien als bij de tokenfrequentie, hoewel de typefrequentie door de tijd heen stabiel blijft dan de tokenfrequentie. Hier neemt het aantal leenwoordtypen toe van circa 9 in de periode 1500-1549 tot circa 13 in de periode 1700-1749 en neemt vervolgens weer af tot onder de 9 in de periode 1850-1899, wat het laagste aantal is van alle perioden die het LOL-corpus beslaat.

In Figuur 2 is het aantal Franse leenwoordtokens te zien per 1.000 woorden per sociaal domein. De domeinen zijn in deze figuur gerangschikt op een van links naar rechts aflopende tokenfrequentie.

De figuur maakt duidelijk dat het Academisch domein het domein is met de meeste leenwoorden per 1.000 woorden: zo'n 49. Ook het Economisch domein, de Publieke Opinie en Liefdadigheid hebben met frequenties van 46 voor Economie en 42 voor zowel Publieke Opinie als Liefdadigheid een relatief hoge tokenfrequentie per 1.000 woorden. Aan de andere kant hebben de overige drie domeinen – Religie, Privé en Literatuur – relatief lage frequenties, waarbij Literatuur met een aantal van nog geen 15 tokens per 1.000 woorden het domein is waar veruit de minste Franse leenwoorden in voorkomen.

In Figuur 3 zijn de variabelen periode en domein die in figuur 1 en 2 apart zijn besproken gecombineerd en wordt de tokenfrequentie per 1.000 woorden per periode per domein gegeven.

Figuur 3. Aantal Franse leenwoorden per 1.000 woorden per periode per domein in het LOL-corpus.

Ook in Figuur 3 is, net als in Figuur 2, een verschil te zien tussen de domeinen Academie, Economie, Publieke Opinie en Liefdadigheid aan de ene kant en Religie, Privé en Literatuur aan de andere kant: de laatste drie domeinen hebben gedurende de gehele tijdspanne van het corpus een lagere tokenfrequentie dan de overige vier domeinen. Alleen Religie kruist de lijnen van Academie in de periode 1550-1599 en die van Economie in 1850-1899. Ook blijft het leenwoordgebruik in deze drie domeinen relatief stabiel door de tijd heen. Met name bij het Privédomein is er echter wel een duidelijke piek in het leenwoordgebruik te zien in de eerste helft van de achttiende eeuw; bij het Literaire domein zijn er juist pieken in het leenwoordgebruik in de periode 1550-1599 en 1850-1899.

Bij de vier domeinen met de hoogste leenwoordfrequenties is te zien dat het Academisch domein na een snelle stijging in de periode 1600-1649 ten opzichte van de periode 1550-1599 relatief stabiel blijft gedurende de rest van de perioden. Opvallend bij dit domein is dat het aantal leenwoorden in de eerste helft van de achttiende eeuw lager ligt dan in de tweede helft van diezelfde eeuw. Dit is verder alleen het geval bij het Economisch domein: bij alle andere domeinen heeft de periode 1700-1749 altijd een hogere frequentie dan de periode 1750-1799. Het Economisch domein kent naast de piek in de periode 1750-1799 ook een opvallend groot leenwoordgebruik in de periode 1600-1649. Dit wordt met name veroorzaakt door het woord *suppliant* en door diverse uit het Frans ontleende textieltermen als *baai*, *grein*, *fustein* en

kalander, die in dit tijdvak veelvuldig worden gebruikt. In beide perioden vormt het Economisch domein met circa 61 en 67 leenwoorden per 1.000 woorden ook het domein met de meeste Franse leenwoorden.

Van alle domeinen komt het verloop van het leenwoordgebruik in het Liefdadigheidsdomein het meest overeen met de diachrone ontwikkeling van het aantal leenwoorden in het corpus als geheel (zie Figuur 1 hierboven): er is een stijging in de zestiende en zeventiende eeuw, een piek in de achttiende eeuw en vervolgens een daling in de negentiende eeuw. Bij Publieke Opinie is dit patroon ook enigszins zichtbaar, hoewel bij dit domein het aantal leenwoorden tussen de tweede helft van de achttiende en de tweede helft van de negentiende eeuw niet veel van elkaar verschilt met een aantal van 41 leenwoorden per 1.000 woorden voor de periode 1750-1799 en 40 voor de periode 1850-1899.

5 Conclusie en discussie

Er zitten nog meer aspecten aan het leenwoordenonderzoek, die binnen het bestek van deze bijdrage niet aan bod konden komen. Andere aspecten van ons onderzoek zijn gericht op bijvoorbeeld de woordsoorten (welke woordsoorten vaak worden ontleend en welke niet of minder vaak?), de semantiek (zijn de leenwoorden vooral domeinspecifieke, terminologische woorden of is er ook veel algemene woordenschat ontleend?) en de mate waarin Franse leenwoorden worden geïntegreerd in het Nederlands. De huidige bijdrage was geheel gericht op de frequentie van de Franse leenwoorden. Het leenwoordenonderzoek met het LOL-corpus laat een duidelijk patroon zien in het gebruik van Franse leenwoorden in het Nederlands gedurende de vier eeuwen die het corpus beslaat, waarbij de piek van het aantal leenwoorden zich in de eerste helft van de achttiende eeuw bevindt. Dit verloop is in hoge mate vergelijkbaar met wat Assendelft, Rutten & Van der Wal (te verschijnen) hebben vastgesteld in hun studie naar het gebruik van Franse leensuffixen in het LOL-corpus. Ook in die studie was een frequentietoename te zien in de zestiende en zeventiende eeuw, een piek in de achttiende eeuw en een daling in de negentiende. Bij het suffixonderzoek was er echter vrijwel geen daling van de tokenfrequentie in de tweede helft van de achttiende eeuw ten opzichte van de eerste helft van de achttiende eeuw, terwijl dit bij het leenwoordenonderzoek wel het geval is. De hier gepresenteerde resultaten verschillen duidelijk van Van der Sijs (2002), waar de piek van het aantal ontleende Franse woorden in de negentiende eeuw ligt. Een verklaring voor dit verschil moet gezocht worden in de aard

van het onderzoeksmateriaal: waar Van der Sijs (2002) gebruik maakte van data uit historische en etymologische woordenboeken, zijn door ons historische tekstbronnen geanalyseerd die het daadwerkelijke taalgebruik van de verschillende tijdvakken weergeven.

De resultaten uitgesplitst naar domein maken duidelijk dat sociaal domein een belangrijke variabele is voor het gebruik van Franse leenwoorden. Zo telt het domein met de hoogste frequentie Franse leenwoorden (Academie) meer dan drie keer zo veel leenwoorden als het domein met de laagste tokenfrequentie (Literatuur). Op basis van deze resultaten heeft het Academisch domein dus het meest onder invloed gestaan van het Frans en het Literaire domein het minst. Per periode zijn er wel verschillen in frequentie binnen één domein waardoor het Economisch domein bijvoorbeeld in sommige perioden meer leenwoorden bevat dan het Academisch domein.

De achttiende eeuw blijkt een cruciale periode te zijn voor de invloed van het Frans op het Nederlands, zowel in de algemene resultaten voor de diachronie als in de resultaten per domein per periode. Bij de resultaten voor de diachronie vormt de eerste helft van de achttiende eeuw het tijdvak met de meeste leenwoorden per 1.000 woorden, en is er in de tweede helft van de achttiende eeuw een omslagpunt te zien, waarbij het aantal Franse leenwoorden na vijf perioden van constante stijging weer af begint te nemen. Bovendien is voor sommige sociale domeinen de achttiende eeuw de periode waarin zich de meeste leenwoorden van alle perioden bevinden; dit geldt voor Liefdadigheid, Publieke Opinie en Privé. Onze corpusanalyse van Franse leenwoorden laat met deze resultaten overtuigend zien dat het hoogtepunt van de invloed van het Frans op het Nederlands in de eerste helft van de achttiende eeuw ligt. Dit komt overeen met het bestaande beeld dat de Franse taal en cultuur gedurende de zeventiende en achttiende eeuw in toenemende mate toonaangevend waren in de Nederlanden, maar dat deze Franse invloed tegen het einde van de achttiende eeuw, wanneer ook het verzet tegen deze vermeende verfransing zijn hoogtepunt bereikte, begon af te nemen (bijv. Frijhoff 1989: 605-607; Frijhoff 1991: 15-21; Frijhoff 1992: 7-8; Kloek & Mijnhardt 2001: 171, 227-228).

Bibliografie

Argent, Rjéoutski & Offord 2014 – G. Argent, V. Rjéoutski & D. Offord, 'European Francophonie and a framework for its study'. In: V. Rjéoutski, G. Argent & D. Offord (eds.), *European francophonie: The social, political and cultural history of an international prestige language*. Bern: Peter Lang, 2014, p. 1-32.

- Assendelft, Rutten & Van der Wal te verschijnen – B. Assendelft, G. Rutten & M. van der Wal, 'Tracing Frenchification. A sociolinguistic analysis of French loan suffixes in a historical corpus of Dutch'. In: R. Franceschini, M. Hüning & P. Maitz (eds.), *Sammelband Historische Mehrsprachigkeit*. Berlijn: De Gruyter, te verschijnen.
- De Vooys 1970 – C. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1970.
- De Vries 2011 – B. de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*. Nijmegen: Vantilt, 2011.
- Dodde 2020 – N. Dodde, *Franse scholen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling vanaf de vijftiende eeuw tot het midden van de negentiende eeuw*. Oud-Turnhout, 's-Hertogenbosch: Gompel & Svacina, 2020.
- Ehala 2019 – M. Ehala, 'Domain analysis'. In: J. Darquennes, J.C. Salmons & W. Vandebussche (eds.), *Language Contact. An International Handbook*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2019, p. 536-549.
- Etymologiebank* 2010 – N. van der Sijs (red.), *Etymologiebank*, 2010; <http://etymologiebank.ivdnt.org>.
- Fishman 1972 – J. Fishman, 'The relationship between micro-and macro-sociolinguistics in the study of who speaks what language to whom and when'. In: J. Pride & J. Holmes (eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin, 1972, p. 15-32.
- Frijhoff 1989 – W. Frijhoff, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de Revolutietijd'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 4, p. 592-609.
- Frijhoff 1991 – W. Frijhoff, "'Bastertspraek en dartele manieren". De Franse taal in Nederlandse mond'. In: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1989-1990* (1991) 1, p. 13-25.
- Frijhoff 1992 – W. Frijhoff, 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992) 1, p. 5-28.
- Frijhoff 2003 – W. Frijhoff, 'Uncertain Brotherhood. The Huguenots in the Dutch Republic'. In: B. Van Ruymbeke & R. Sparks (eds.), *Memory and Identity. The Huguenots in France and the Atlantic Diaspora*. Columbia: University of South Carolina Press, 2003, p. 128-171.
- Frijhoff 2015 – W. Frijhoff, 'Multilingualism and the challenge of frenchification in the early modern Dutch Republic'. In: C. Peersman, G. Rutten & R. Vosters (eds.), *Past, Present and Future of a Language Border. Germanic-Romance Encounters in the Low Countries*. Berlijn: De Gruyter, 2015, p. 115-140.
- Haberland 2019 – H. Haberland, 'Domains'. In: J. Darquennes, J. Salmons & W. Vandebussche (eds.), *Language Contact. An International Handbook*. Berlin/Boston: De Gruyter, 2019, p. 397-405.
- Keblusek 1997 – M. Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. Hilversum: Verloren, 1997.

- Kessels-Van der Heijde 2002 – M. Kessels-van der Heijde, *Maastricht, Maastricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 2002.
- Kessels-Van der Heijde 2015 – M. Kessels-van der Heijde, 'The use of languages in Maastricht in the nineteenth century: the press and family archives'. In: C. Peersman, G. Rutten & R. Vosters (eds.), *Past, Present and Future of a Language Border: Germanic-Romance Encounters in the Low Countries*. Berlijn: De Gruyter, 2015, p. 171-204.
- Kloek & Mijnhardt 2001 – J. Kloek & W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: Sdu, 2001.
- Lucassen & De Vries 2001 – L. Lucassen & B. de Vries, 'The rise and fall of a West European textile-worker migration system: Leiden, 1586-1700'. In: G. Gayot & P. Minard (eds.), *Les ouvriers qualifiés de l'industrie (XVIe-XXe siècle). Formation, emploi, migrations*. Lille: Université Charles de Gaulle/Revue du Nord, 2001, p. 23-42.
- Noordam 2003 – D.J. Noordam, 'Demografische ontwikkelingen'. In: R. van Maanen & S. Groenveld (red.), *Leiden. De Geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2: 1574-1795*. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003, p. 42-53.
- Offord, Rjéoutski & Argent 2018 – D. Offord, V. Rjéoutski & G. Argent, *The French language in Russia: A Social, Political, Cultural, and Literary History*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
- Popkin 1989 – J. Popkin, *News and Politics in the Age of Revolution: Jean Luzac's 'Gazette de Leyde'*. Ithaca: Cornell University Press, 1989.
- Rjéoutski, Argent & Offord 2014 – V. Rjéoutski, G. Argent & D. Offord, *European francophonie: The social, political and cultural history of an international prestige language*. Bern: Peter Lang, 2014.
- Ruberg 2005 – W. Ruberg, *Conventionele correspondentie: Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen: Vantilt, 2005.
- Rutten, Vosters & Van der Wal 2015 – G. Rutten, R. Vosters & M. van der Wal, 'Frenchification in discourse and practice. Loan morphology in Dutch private letters of the eighteenth and nineteenth centuries'. In: C. Peersman, G. Rutten & R. Vosters (eds.), *Past, Present and Future of a Language Border: Germanic-Romance Encounters in the Low Countries*. Berlijn: De Gruyter, 2015, p. 143-170.
- Rutten & Vosters te verschijnen – G. Rutten & R. Vosters, 'Testing Frenchification: A sociolinguistic analysis of French loan morphology in seventeenth- and eighteenth-century Dutch'. In: *Roczniki Humanistyczne* LXXI (2023).
- Salverda de Grave 1906 – J. Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Nederlands*. Amsterdam: Müller, 1906.
- Stevens 2019 – E. Stevens, "'Adieu, Vaarwel, groet mijne zo Waarde Ouders": Het gebruik van Franse leensuffixen en leenwoorden in een negentiende-eeuwse familiecorrespondentie'. In: *Taal en Tongval* 71 (2019) 2, p. 137-156.

- Streng 2008 – J. Streng, *Kweekster van verstand en hart. Boekcultuur en leescultuur in Overijssel tussen 1650 en 1850*. Epe: Streng, 2008.
- Tjalsma 1978 – H. Tjalsma, 'De fysieke structuur van Leiden in 1749'. In: H. Diederiks e.a. (red.), *Een stad in achteruitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Leiden: Sociale geschiedenis R.U.L., 1978, p. 14-54.
- Van den Toorn e.a. 1997 – M. van den Toorn e.a. (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
- Van der Horst 2008 – J. van der Horst, *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2008.
- Van der Sijs 2002 – N. van der Sijs, *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam, Antwerpen: Veen, 2002.
- Van der Sijs 2009 – N. van der Sijs, 'Import en export van woorden. Tijd voor een balans'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 125 (2009) 2, p. 194-200.
- Van der Wal 1994 – M. van der Wal, 'De Opstand en de taal. Nationaal bewustzijn en het gebruik van het Nederlands in het politieke krachtenveld'. In: *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994) 1, p. 110-115.
- Van der Wal & Van Bree 2014 – M. van der Wal & C. van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands*. Zevende druk. Houten: Spectrum, 2014.
- Van Maanen & Groenveld 2003 – R. van Maanen & S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2: 1574-1795*. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003.
- Van Strien-Chardonneau & Kok-Escalle 2016 – M. van Strien-Chardonneau & M.-C. Kok-Escalle (eds.), *French as Language of Intimacy in the Modern Age*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016.
- Van Strien-Chardonneau 2018 – M. van Strien-Chardonneau, 'Practice and functions of French as a second language in a Dutch patrician family. The van Hogendorp family (eighteenth-early nineteenth centuries)'. In: V. Rjéoutski & W. Frijhoff (eds.), *Language Choice in Enlightenment Europe. Education, Sociability, and Governance*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018, p. 65-85.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal 1864-1998 – Woordenboek der Nederlandsche Taal, 1864-1998*; <https://gtb.ivdnt.org/search/>.

Over de auteurs

BRENDA ASSENDELFT, GIJSBERT RUTTEN & MARIJKE VAN DER WAL, Leiden University Centre for Linguistics (LUCL), Universiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden